

Csik Veronika

„Tükör által homályosan”

Az önéletrajzírás referencialitása Szabó Magda műveiben

A 2017-es év Szabó Magda reputációja szempontjából kétszeresen is fontos, hiszen az író nő októberben ünnepelné századik születésnapját, valamint november 19-én halálának tizedik évforduló-jára is emlékezünk. Ennek apropóján a Jaffa Kiadó egy új Szabó Magda-életműsorozat kiadásába kezdett, mely az ismert regények megjelentetésén túl, az író nő hagyatékából előkerült, kézzel írott recept-füzetecskéket is kiadásra bocsátott. Hasonlóan a korábbi, Európa Könyvkiadó által gondozott életmű-sorozathoz, ahol az író nő magánlevelezése is kiadásra került. Mindez azt az igényt jelzi, hogy az író nő amúgy is gazdag életművén túl, van kereslet a hozzá köthető, de mégis a szépirodalmi életművön kívül eső, egyéb munkáira, hagyatékára is. Ez magyarázható a Szabó Magdára oly jellemző, önmagára, a családjára – a tükörhöz hasonlóan – más-más szemszögből tekintő, őszinte kitárulkozással is. Mindezt az egyes művekben megvizsgálva, érdekes megállapításokra juthatunk. Hiszen önéletrajziség, önéletrajzi utalások, még ha nem is közvetlen formában, de végig jelen vannak írásművészetében. Hol kezdődik a szerző biografikus életrajza és hol az önéletrajzilag ihletett fiktív történet? A kérdés önmagában is két csoport létét sejteti. Az önéletrajzírás nemcsak e szempontból problematikus, hanem műfaji szempontból is. Séllei Nóra monográfiájában (*Tükröm, tükröm...*) ezt a kérdést járja körül. „Az önéletrajz, illetve általában az önéletrajzi írás műfaja (beleértve a kiadásra szánt – vagy nem szánt, de sokszor mégiscsak kiadott – memoárt, a naplót, a leveleket, feljegyzése-

ket) nagyon sokáig nem képezte elméleti megfontolások tárgyát, mi több, nem is tartották irodalmi műfajnak, s ekképp kívül is maradt az irodalmi elemzések körén.¹ Fiatal műfajról beszélhetünk, melynek a többi elméletéhez képest sokáig a kánonban elfoglalt helye is kérdéses volt. A tizenkilenc és huszadik századi írónők önéletrajzi írásai számának ugrásszerű növekedése maga után vont egy olyan folyamatot, mely az írónők efféle munkáit nőiségük referencialitásaként is értelmezheti. Séllei Nóra megfogalmazása szerint: „az önéletrajz, olyan műfaj, mely szinte tálcán kínálja magát a feminista kritikának, hiszen a feminista kritika az első pillanattól kezdve arra törekszik, hogy lebontsa egyrészt a kánont, másrészt a személyes és nyilvános szféra közötti határvonalat, harmadrészt pedig arra, hogy újraolvassa a kulturális-diskurzív értelemben 'elveszett' szövegeket.”² Az önéletrajzíráson belül beszélhetünk-e női önéletrajzról? Léteznek-e olyan általános jellemzők a nők által írt önéletrajzokra, melyek egy egységes életrajzírást példáznak. Séllei Nóra a monográfiában erre a kérdésre keresi a választ, öt írónő önéletrajzi írásának bemutatásával. Az írások elemzése során arra a nézetre jut, „hogy teljes mértékben nem lehet ezeket a szövegeket sem a retorikai megformáltság, sem az önreflexivitás, sem az igazság-hazugság diskurzusa, sem az önéletrajzi narratíva struktúrája vagy teológiája alapján totalizálni, azaz nem lehet őket leírni egyetlen olyan általánosító megfogalmazással sem, amely mindegyikre érvényes lenne.”³ A szövegek között azonban „számtalan kapcsolódási pontot”⁴ felfedez, melyet az úgynevezett „pókháló metaforával”⁵ ír le. Emellett a szövegek sajátos tematikáját tekintve, egyszerre felelnek meg a hagyományos önéletrajz műfaji jellemzőinek, és ugyanakkor át is lépik ezeket a műfaji határokat. Szabó Magdával kapcsolatban is ezeket a szempontokat vettem figyelembe, mikor azt vizsgáltam, hogy a művein érződő önéletrajzi jelleg, önéletrajz és én-elbeszélés forma, milyen módon kapcsolja be a feminista irodalmi diskurzusba. Ehhez azonban érdemes az önéletrajz különböző elnevezéseit, fogalmait tisztázni és megvizsgálni. Z. Varga Zoltán *Az önéletrajz-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése* című tanulmányában ezeket az elnevezéseket veszi sorra. Az önéletrajz mellett még két terminust használ: az önéletírást és az autobiográfiát. Továbbá említi „az ön-írás vagy az én írás, az autográfia, az élettörténet”⁶ kifejezéseket. Az elnevezések is mutatják, hogy mennyire nehéz behatárolni ezeket az írásokat egy műfajba. Philippe Lejeune az önéletrajzírás fogalmát használja a klasszikus műfaji jelentésében és tágabb értelemben is, ami így olyan szövegekre vonatkozik, melyek kívül esnek a műfaji korlátokon, de a szerzőről szólnak. Ezeket a szövegeket Philippe Lejeune egy úgynevezett „önéletrajzi paktum” részének tekinti. Ez az önéletrajzi szerződés azt jelenti, hogy „az író és az olvasó között létrejön egy hallgatolagos megegyezés, melynek lényege, hogy az önéletrajz írója, narrátora és elbeszél 'én'-je azonos, s ez az önéletrajz tényszerűségét és referencialitását, verifikálhatóságát hivatott biztosítani.”⁷

Szabó Magda regényei erősen önéletrajzi ihletettségek, ezzel is utat nyitva az „önéletrajzi szerződés” vizsgálatának. Lejeune fogalmából kiindulva, úgy gondolom, az írónő legtöbb regénye része ennek az „önéletrajzi paktumnak”, függetlenül attól, hogy fikatív vagy a szerző által is önéletrajzúnak szánt műről van szó. A Lejeune által használt kifejezés, a regényeket összekötő intertextuális utalások miatt is helytálló. Ezek az utalások behálózzák a műveket, létrehozva egy intertextuális kapcsolatot, mely néhol egy-egy regényalak bemutatása kapcsán merül fel. Ilyenkor gyakran hivatkozik egy másik regény szereplőjére, így tesz a *Für Elise* című regényében is. „*András Anna egyébként felbukkan majd az olvasó látókörében: ő lesz egykor Az őz Angélája, ha a köré épített fikció egészében az én leleményem is. (...) Az őz Angélájának modellje, aki életének igaz történetét és valódi tragédiáját hő-sömben más gondokkal küszködő, diadalmas fiatal nővé darálta a képzelet, még Az ajtó Grosman Évá-jában is felbukkan. (...) Textort majd szintén megtalálja az olvasó a Disznótor Gáborkájának figurájában, aki színdarabom prömierjén nézi végig ön maga történetét.*”⁸ E szempontból nézve: a laikus olvasó a

¹ SÉLLEI Nóra, *Tükröm, tükröm; Írónők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi, 2001, 16.

² Uo. 27.

³ Uo. 302.

⁴ Uo. 302.

⁵ Uo. 302.

⁶ Z. VARGA Zoltán, *Az önéletrajz-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése; Az önéletírás definiálásának problémái, avagy létezik-e egyáltalán az önéletírás*, Helikon, 3 (2002), 249.

⁷ SÉLLEI Nóra, *Tükröm, tükröm; Írónők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi, 2001, 20.

⁸ SZABÓ Magda, *Für Elise*, Bp., Európa, 2010, 182-183, 257.

művek olvasásakor egy „kontextuális mezőbe”⁹ kerül, amit bizonyos paratextusok is megerősítenek. Kiss Noémi egy tanulmányában kortárs írónók önéletrajzi szövegeiben – többek között Szabó Magdánál is – olyan jegyeket vizsgál, „mint a szerzői fénykép a könyvön, az aláírás, a tulajdonnév vagy egy reklámszöveg”¹⁰ Nagyszerű példa ezekre a szempontokra a korábban az Európa Kiadó gondozásában megjelenő Szabó Magda életműsorozat, melynek minden egyes kötete egységes, a borítón az író alírása és fényképe szerepel. Kiss Noémi a borítón megjelenő fényképek kapcsán elmondja, hogy „újabbán megfigyelhető, hogy az önéletrajzi kiadások kognitív rendjéhez tartozik a szerzői fénykép mint valamiféle bizonyíték, amely azt mondja, aki a képen van létezik, és aki a képen van, annak az élete van megírva a könyvben.”¹¹ Szabó Magda regényei tehát illeszkednek egy bizonyos önéletrajzi-térbe, de nem minden darabja minősül a szerző biográfiájának.

A regényeket két fontosabb csoportba sorolnám, így megkülönböztetném a fiktív regényeket, melyek szereplői gyakran az író életéből ismert személyeket mintázzák. Ezekre az alakokra példa *A Danaida* Csándy Kornélia, *Az őzben* Encsy Eszter édesapja, bennük felfedezhető az író jó-gász végzettségű, de hatalmas klasszikus műveltséggel rendelkező édesapja, Szabó Elek alakja is. A szereplőkön kívül Debrecen városa, vagy a Dóczi Leánynevelő Intézet is közvetetten megjelenik műveiben – a *Freskó* protestáns városában felismerhető Debrecen, és az *Abigél* Matula intézetében az egykori Dóczi iskola is. Ezek a regények, még ha közvetetten is, de részei ennek az önéletrajzi térnek. Emellett a másik csoportba azokat a regényeket sorolnám, melyek a szerző szándéka szerint is önéletrajzi szövegek. Ezek közül azonban egyik sem felel meg igazán a klasszikus értelemben vett önéletrajznak. A *Régimódi történet* „csak” életrajzi regény, mely Jablonczay Lenkének, az író édesanyjának állít emléket. Ennek ellenére, az önéletrajzra is jellemző ismertetőjegyeket is magán visel, mint például a személyes motiváció, a lineáris elbeszélést megszakító előreutalások, melyek egyben jelenetek az író életéből. Lényeges továbbá a regény *Kanna, hatyúkkal* című fejezetének keletkezéstörténete, mely a szerzői életrajz horizontja alá vonja az olvasót. Szintén ebbe a csoportba sorolnám – a Franciaországban rangos irodalmi elismeréssel, a Femina-díjjal kitüntetett – *Az ajtót*, mely csak látszólag felel meg az autóbiográfia műfaji feltételeinek. Annak ellenére, hogy a regény egyes történései, szereplői valóban beazonosíthatók Szabó Magda élettörténetében. Jolanta Jastrzebska úgy látja, hogy „Szabó Magda női én-elbeszélője *Az ajtóban* egy író, aki egy másik nőalak-ra összpontosítja a figyelmét. Az író olyan érzelmi kötöttségbe kerül a nála háztartási munkát végző Szeredás Emerencsel, hogy saját magáról is sokat kénytelen elárulni.”¹² Az *Ókút* című regény is ebbe az önéletrajzi-térbe illeszkedik, melyet Nagy Boglárka „kaleidoszkópszerűen, epizódokból szerkesztett önéletrajzi fogantatású”¹³ regényként jellemez. Ebbe az önéletrajzi-térbe érkezett a 85 éves író múlttal való szembenézésének regénye, a *Für Elise*. Cili – a befogadott árva – alakjának megjelenésével a regény zavarba ejthet minden olyan olvasót, aki ismeri az író korábbi munkáit, és így megkérdőjeleződik az önéletrajzírás kapcsán felmerülő referencialitás is. A korábbi művekben eddig nem említett, fogadott testvér bemutatása kétségbe vonja a *Für Elise* valóságosságát. Jogosan merül fel a kérdés, Cili valóban létezett? Vagy csak egy eszköz az írónőnek ahhoz, hogy kellőképpen motivált legyen a múltból való visszatekintő emlékezés? Mindkettő mellett lehet érvelni, hiszen az-zal, hogy a nyolcvanöt éves író számot vet a múltjával, lehetségessé teszi, hogy olyan elhallgatott titkokról is beszéljen, amelyeket korábban máshogy látott. Ellene szóló érv viszont a regény narrációjából következhet, a homályos adatok a kislány származásáról fenntartják az olvasói bizonytalanságot. Hasonlóképp értelmezi Kiss Noémi Szabó Magda művét, szerinte „regénye egyszerre fikció és valóság. E közismert élet fordulatait a magyar történelem fordulataival párhuzamosan következtek be, s ha Szabó Magda emlékezni kezd, az nemcsak személyes írői kaland; érintett vele az ország,

⁹ NAGY Boglárka, *Párhuzamos életrajzok*

<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/96/parhuzamos-eletrajzok> [2017.01.24.]

¹⁰ KISS Noémi, *Görbe tükrök – csábító önéletrajz. Kortárs „női” elbeszélők = Laikus olvasók? A nem professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*, szerk. LŐRÁND Zsófia, SCHEIBNER Tamás, VADERNA Gábor, VÁRI György, L'Harmattan, 2006, 300.

¹¹ Uo. 301.

¹² JASTRZEBSKA Jolanta, *Az „écriture féminine” jellegzetességei Szabó Magda prózájában*

<http://mek.oszk.hu/04900/04927/pdf/hatalom2.pdf> [2017.01.24.]

¹³ Nagy Boglárka, *Párhuzamos életrajzok*

<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/96/parhuzamos-eletrajzok> [2017.01.24.]

egy város, egy vallás, sőt a múlt század magyar kultúrájának egész görbevonalas térképe: a zene, a festészet, az oktatás, az építészet vagy mondjuk a sport és a háborúk is.”¹⁴ Ezt azért fontos megemlíteni, mert egy szélesebb perspektíva ábrázolása jellegzetes maszkulin írásmódot sejtet, viszont az emlékezés középpontjában valójában a család áll, így a magánszféra ábrázolása a női önéletrajzi műfaj „kapcsolódási pontjait”¹⁵ is magán viselheti. Tehát a regény elsődleges színtere az írónő családja, mely a történet szerint, Cili személyében új taggal bővül. az elbeszélői én az első találkozástól kezdve az érettségiig ad hírt magáról. De az elbeszélés középpontjában csak látszólag áll az elbeszélői én, hisz úgy közöl információkat, élettörténeti adatokat magáról, hogy figyelmét fogadott testvéreire összpontosítja. Ezt az eljárást követi *Az ajtó*ban is, ahol szintén az én-formát alkalmazza. Emellett mindkét regény hagyományos, lineáris elbeszélő formában íródott, melynek folytonosságát meg-megszakítják az előreutalások. A különbség a két regény között azonban az írás kényszeréből adódik, *Az ajtó* „önvallomás, majdnem gyónás jellegű, mivel a beszédkényszer büntudatból ered. Az elbeszélő mélyreható elemzést végez saját magán, visszatekintve töpreng vágyain, átértelmezi tetteit, magyarázza viselkedését”¹⁶ A *Für Elise* emlékezésének nem a büntudat, hanem a feltárlkozás aktusa a létrehívója. Az elbeszélői ént érintő mély kitárlkozás azonban felszínesek. Kiss Noémi értelmezése szerint, „az önértékelés és a feltárlkozás moralizáló módja, a régi, klasszikus retorika, valamint a tabukkal átszótt női test beszédének, a fájdalom és a csalódás közölhetetlenségének kudarca jellemzi a könyv nyelvi világát.”¹⁷ A nyelv kapcsán pont azt a mozzanatot hiányolja, mellyel a tabukat le tudná írni. Érvelésének homlokterében éppen ezért a kamaszkor és az abban átélt élmények és egy sajátos családmodell áll. „*A képernyőn ott hadonászik a gazdáit kezdetektől féken tartott iróniával lenéző női majordomus, mellette az áldott szívű, nagyon művelt balek, a polihisztor, akinek kezdeti pályaválasztása is voltaképpen tévedés, ahogy a házassága is az, egy gyerekkori sérüléséből holtáig ki nem gyógyuló frigid sellővel.*”¹⁸ Kiss Noémi az édesanya frigiditását fontos mozzanatnak tartja, és az anya hallgatásával párhuzamba állítja a szöveg elbeszélőjének elhallgatásait is. Nyelvi szinten, a „kollektív emlékezet”¹⁹ mellett nem jelenik meg egy „másik emlékezet”²⁰ a mélyreható kitárlkozás valóban hiányzik a műben, de úgy gondolom, hogy éppen ezért illeszkedik a női beszédmódba, mert az elfojtás eszközt alkalmazza a regényben. „*Jablonecz Lenke korrekt, mint egy hibátlan gyémántkő. Szemre itt minden rendben volna, talán a nézők sem észlelik, hogy az új évezredet ígérő újszentszalád-ábrázoláson mindenki kancsal egy kicsit, még a Betlehem számárkája is.*”²¹

Szabó Magda írásművészetére a maszkulin beszédmód jelenléte is ugyanolyan jellemző, mint a feminin. Viszont azt gondolom, hogy a két beszédmód megfér egymás mellett, sőt ezek ki is egészítik egymást, úgy hogy mitologizáltan, elsődlegesen egy mikroközösségen, a családon belül használja. Ez alól kivétel *A Pillanat* című regénye, amelyben Creusa – halott férje páncéljában – férfiként átlép a magánszférából egy kollektív társadalomba. Ott már nem az anya, hanem birodalmáért felelős államférfi szerepét tölti be.

¹⁴ KISS Noémi, *Szabó Magda: Für Elise*, Alföld, 11 (2003) 97.

¹⁵ SÉLLEI Nóra, *Tükröm, tükröm: Írónők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi, 2001, 302.

¹⁶ JASTRZEBSKA Jolanta, Az „écriture féminine” jellegzetességei Szabó Magda prózájában <http://mek.oszk.hu/04900/04927/pdf/hatalom2.pdf> [2017.01.24.]

¹⁷ KISS Noémi, *Szabó Magda: Für Elise*, Alföld, 11 (2003) 100.

¹⁸ SZABÓ Magda, *Für Elise*, Bp., Európa, 2010, 52.

¹⁹ KISS Noémi, *Szabó Magda: Für Elise*, Alföld, 11 (2003) 101.

²⁰ Uo. 100.

²¹ SZABÓ Magda, *Für Elise*, Bp., Európa, 2010, 52.